

Ogeday DURLU

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Mezunu
Ankara/TÜRKİYE
dumluogeday@gmail.com
ORCID ID

Doç. Dr. Hayrunisa TOPÇU

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Ankara/TÜRKİYE
nisa@hacettepe.edu.tr
ORCID ID

**EBÜZZİYA TEVFİK'İN
GÖZÜNDEN JEAN JACQUES
ROUSSEAU**

JEAN JACQUES ROUSSEAU
EBÜZZİYA TEVFİK'S EYE VIEW

Makale Türü: Araştırma Makalesi	Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi: 29.01.2024	Received Date: 29.01.2024
Kabul Tarihi: 29.04.2024	Accepted Date: 29.04.2024
Yayımlanma Tarihi: 30.04.2024	Date Published: 30.04.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Dumlu, Ogeday ve Topçu, Hayrunisa, "Ebüzziya Tevfik'in Gözünden Jean Jacques Rousseau", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl 10, Sayı 20, Bahar 2024, s. 171-190.

Dumlu, Ogeday ve Topçu, Hayrunisa, "Jean Jacques Rousseau Ebüzziya Tevfik's Eye View", *Hikmet-Journal of Academic Literature*, Year 10, Volume 20, Spring 2024, p. 171-190.

10.28981/hikmet.1427927

Ogeday DURLU

Doç. Dr. Hayrunisa TOPÇU

EBÜZZİYA TEVFKİ'İN GÖZÜNDEN JEAN JACQUES ROUSSEAU
JEAN JACQUES ROUSSEAU EBÜZZİYA TEVFKİ'S EYE VIEW

ÖZ

Osmanlı'da 18. yüzyılda başlayan yenileşme hareketleri 19. yüzyılda artarak devam eder. 18. yüzyıl düşünürlerinden Jean Jacques Rousseau özellikle eğitim, din, ahlak, hak, eşitlik, bilim ve sanat alanındaki görüşleriyle birçok Tanzimat aydınını etkiler. Bu görüşlerin anlaşılması ve uygulanması hedeflenerek Osmanlı'nın içinde bulunduğu kültürel buhran aşılmaya çalışılır. Tanzimat aydınları arasında yayıncı kimliğiyle ön plana çıkan Ebüzziya Tefkî de Rousseau'nun görüşlerinden etkilenen isimlerden biridir. Kendi kurduğu Matbaa-i Ebüzziya isimli matbaada 1885 yılında, Kitâbhâne-i Meşâhir serisinin 11. kitabı olan Jan Jak Ruso isimli risaleyi yayımlar. Bu yazının konusu olan Jan Jak Ruso isimli risale, Bekir Ocak tarafından 2019 yılında "Ebüzziya Tefkî'nin Jean Jacques Rousseau Tercüme-i Hâli" başlığındaki makale içerisinde Latin harflerine aktarılmıştır. Bu çalışmada Ocak tarafından Latin harflerine aktarılan metin esas alınmış ve adı geçen metin üzerinden Tanzimat aydınlanmasının anahtar kavramları dolayısıyla Rousseau'nun Tanzimat aydınlanması ile ilişkisi ortaya konulmuştur. Bu ilişki ortaya çıkarılırken Rousseau'nun ortaya attığı eğitim, ahlak, din, doğa durumu ve eşitlik kavramları ile Ebüzziya Tefkî'nin bu kavramlara yaklaşımı karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Böylelikle Ebüzziya Tefkî'nin Rousseau'ya ait adı geçen kavramları sadece aktarmakla yetinip yetinmediği veya ne şekilde sorguladığı tartışılmıştır. Bu yöntemle Rousseau'nun Tanzimat aydınlanması ile bağlantısı Ebüzziya'nın görüşleri üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Aydınlanması, Jean Jacques Rousseau, Ebüzziya Tefkî, Kitâbhâne-i Meşâhir.

ABSTRACT

The innovation movements that started in the Ottoman Empire in the 18th century continued increasingly in the 19th century. Jean Jacques Rousseau, one of the 18th century thinkers, influenced many Tanzimat intellectuals with his views especially on education, religion, morality, rights, equality, science and art. By aiming to understand and implement these views, the cultural crisis of the Ottoman Empire is tried to be overcome. Ebüzziya Tefkî, who stands out as a publisher among the Tanzimat intellectuals, is one of the names influenced by Rousseau's views. In 1885, he published the treatise Jan Jak Ruso, the 11th book of the Kitâbhâne-i Meşâhir series, in the printing house he founded called Matbaa-i Ebüzziya. The treatise named Jan Jak Ruso, which is the subject of this article, was translated into Latin letters by Bekir Ocak in 2019 in the article titled Ebüzziya Tefkî'nin Jean Jacques Rousseau Tercüme-i Hâli". In this study, the text transcribed into Latin letters by Ocak was taken as basis, and through the said text, the key concepts of the Tanzimat enlightenment and Rousseau's relationship with the Tanzimat enlightenment were revealed. While revealing this relationship, the concepts of education, morality, religion, state of nature and equality put forward by Rousseau and Ebüzziya Tefkî's approach to these concepts were examined comparatively. Thus, it was discussed whether Ebüzziya Tefkî was merely conveying the aforementioned concepts of Rousseau or in what way he questioned them. With this method, Rousseau's connection with the Tanzimat enlightenment was tried to be determined through Ebüzziya's views.

Keywords: Tanzimat enlightenment, Jean Jacques Rousseau, Ebüzziya Tefkî, Kitâbhâne-i Meşâhir

Giriş: Ebüzziya Tefvik ve Jean Jacques Rousseau

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla resmîyet kazanan Batılılaşma hareketinin ekonomik, siyasi, kültürel, hukuki, askeri ve eğitim kökenli pek çok etkeni ve sonucu vardır. Niyazi Berkes Tanzimat'ın sadece siyasi ve yönetim alanlarında kanunlar yapmak anlamına gelmediğini, Batı uygarlığı ile artan ilişkileri çağın gereklerine göre düzenleme meselesi olduğunu söyler (Berkes, 2002, 221-222). 18. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyılda da devam eden ve toplum üzerinde derin etkiler bırakan bu kapsamlı hareketin kültürel ve felsefî boyutunda Reşit Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ebüzziya Tefvik gibi Tanzimat aydınları yer alır.

Ebüzziya Tefvik, edebiyatçılığından çok yayıncılığıyla ön plandadır. Yazar, 1872'de Şûra-yı Devlet'ten azledildikten sonra kendini tamamıyla yayıncılığa adanır (Arslan-Cebe, 21 Ocak 2024). 1880'de Matbaa-i Ebüzziya'yı kurar. Önemli bir yayın organı olan haline gelecek *Mecmua-i Ebüzziya*'yı çıkarmaya başlar. Dergiciliği, matbaacılığı, edebiyat dünyasının önde gelen isimleriyle kurduğu ilişkiler, buna bağlı olarak kaleme aldığı biyografiler onu Türk edebiyatı içerisinde ayrıcalıklı bir konuma yükseltir.

Ebüzziya, *Kitâbhâne-i Ebüzziya* ve *Kitâbhâne-i Meşâhir* adlı iki seri çıkarır. Canelli, *Kitâbhâne-i Meşâhir* serisinde Tanzimat edebiyatı kapsamında Şinasi, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem gibi önde gelen isimlerin eserleri hakkında bilgilendirme yapıldığını söyler. *Kitâbhâne-i Meşâhir* serisi ise Fransızların *Des Hommes Illustres* isimli koleksiyonu örnek alınarak hazırlanır ve Gutenberg, Galile, Napolyon, Diyojen, İbn-i Sina gibi ünlü isimlerin biyografileri konu edilir. Her iki serinin yayımlanma nedeni, halka ucuz kitap satarak okuma alışkanlığını geliştirmektir (Canelli, 1987, 24-25). Ebüzziya'nın yayıncılık faaliyeti sosyal fayda odaklıdır. Dergilerinde, kitaplarında veya matbaasında bastığı yayınlarda konu ettiği eserler, sanatçılar bilinçli bir seçimin ürünüdür. Bilimsel gelişmeler, eğitim, toplum, hukuk, adalet sistemi, devlet yönetimi gibi konularda çığır açıcı fikirleri olan, yenilikçi bakış açısına sahip bilim insanlarını, filozofları, sanatçıları ve yöneticileri konu edinir. Böylelikle hem bu isimleri topluma tanıtmayı hedefler hem de onların bakış açısından ilham alarak 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda yapılmasını istediği değişimleri planlar. Yani Tanzimat aydınlanması, aydınların ilham aldığı, çalışmalarını takip ettiği, eserlerini tercüme ettiği isimlerin izleri sürülerek değerlendirilebilir.

Tanzimat aydınlanmasına ilham olmuş isimlerden biri 18. yüzyılda yaşamış filozof Jean Jacques Rousseau'dur. Rousseau; eğitim, din, ahlak, hak ve eşitlikler kavramları üzerinden yaptığı değerlendirmelerle öne çıkar. Tanzimat aydınları bu kavramları Batılı düşüncenin yaklaşımı altında yeniden inşa ederler. Bu aydınlardan biri olan Ebüzziya Tefvik, *Mecmua-i Ebüzziya*'da Rousseau'nun farklı konu ve türdeki eserlerini tercüme eder (Önuçar, 1998, 15-18). 1885 yılında ise, *Kitâbhâne-i Meşâhir* serisinin 11. kitabı olan *Jan Jak Ruso* isimli risaleyi yayımlar. Bu yazının da konusu olan *Jan Jak Ruso* isimli risale, Bekir Ocak tarafından 2019 yılında "Ebüzziya Tefvik'in Jean Jacques Rousseau Tercüme-i Hâli" başlığındaki makale içerisinde Latin harflerine aktarılmıştır. Bu çalışmada Ocak tarafından Latin harflerine aktarılan metin esas alınmış ve adı geçen metin üzerinden Tanzimat aydınlanmasının anahtar kavramları dolayısıyla Rousseau'nun Tanzimat

aydınlanması ile ilişkisi ortaya konulmuştur. Bu çalışmanın amacı, Ebüzziya Tevfik'in Rousseau hakkındaki görüşlerinin aktarılması değildir. Ebüzziya'nın risalesi üzerinden "Jean Jacques Rousseau Tanzimatçılar için neden önemliydi?" sorusunun yanıtlanmasına gayret gösterilmiştir. Bu soru yanıtlanırken Rousseau'nun ortaya attığı eğitim, ahlak, din, doğa durumu ve eşitlik kavramları ile Ebüzziya Tevfik'in bu kavramlara yaklaşımı karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Bunun için öncelikle Ebüzziya'nın risalesinde adı geçen kavramların yer aldığı bölümlere yer verilmiş ardından Rousseau'nun bu konudaki görüşleri aktarılmıştır. Kavramlar karşılaştırmalı şekilde değerlendirilirken Rousseau'nun yaşamındaki ayrıntılardan da yararlanılmıştır. Özellikle aldığı dinî eğitimin onun din konusundaki görüşlerinde etki olduğu görülmüştür. Ardından Ebüzziya Tevfik'in Rousseau'ya ait bu kavramları sadece aktarmakla yetinip yetinmediği veya ne şekilde sorguladığı tartışılmıştır. Bu yöntemle Rousseau'nun Tanzimat aydınlanması ile bağlantısı Ebüzziya'nın görüşleri üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Eğitim, Ahlak ve Din

Osmanlı'nın yenileşme çabaları 18. yüzyılda Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa'ya gönderilmesiyle resmîyet kazanır. Bu durum, aynı zamanda Osmanlı'nın yenileşme çabası içine girdiği ve bunun Batı kökenli bir hareket olacağı şeklinde de yorumlanabilir. Tıptan mühendisliğe, askeriyeden sanayiye dek pek çok alanı kapsayan yenileşme hareketlerinin bir alanı da eğitimidir. Jean Jacques Rousseau'nun eğitim alanındaki görüşleri de Tanzimat aydınları için belirleyici olmuştur. Çeviriler, eğitim hareketinin önemli bir parçasıdır. Hilmi Ziya Ülken, Tanzimat ile çeviri faaliyetlerinin arttığını fakat ortak bir çeviri politikasından bahsetmenin güç olduğunu söyler. Bununla birlikte Moliere, J. J. Rousseau, Alexandre Dumas, Shakespeare, Fenelon gibi birçok Batılı yazardan çeviriler yapılır (Ülken, 2009, 235-250). Çevirinin belirli bir sistemden yoksun olsa da devlet politikası haline gelmesi Tanzimat aydınlanmasının bir parçasıdır. Eğitimin niteliğiyle ilgili bazı çeviriler de öne çıkar. Bu kapsamda Münif ve Ziya Paşa'nın Rousseau'dan yaptığı çeviriler hatırlanabilir. *XIX. Asır Türk Edebiyatında Jean Jacques Rousseau* isimli çalışmada Ziya Paşa'nın *Emile* tercümesinden, Münif Paşa'nın *Julie yahut Yeni Héloïse* eserinden tercüme ettiği mektuptan bahsedilir. Ayrıca Münif Paşa'nın *Mecmûa-i Fünûn* dergisinde yayımlanan *Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan* isimli makalesinin *Emile* ile bağlantısına değinilir. Bu makalede Münif Paşa çocuğun ilgi ve yeteneklerine göre meslek seçmesi gerektiğinden bahseder (Feyzioğlu, 2022, 130). Ziya Paşa'nın da tercüme etmek için *Emile*'i seçmesi Tanzimat aydınlarının eğitimi, yenileşme çabaları kapsamında bir sorun olarak ele aldıklarının göstergesidir. Ağır, Ziya Paşa'nın önsöze, çocukların terbiye ile insan olduklarını belirterek başladığını söyler. Ziya Paşa, Osmanlı toplumunda çocuk eğitimine önem verilmeyişinden şikâyet eder. Oysa eğitim çocuğun karakterini şekillendirir ve medeniyet seviyesi yüksek toplumda yetişen bireylerin ahlaki seviyesi de yüksek olur (Ağır, 2017, 70). Eğitim konusunda harcanan mesaiden yola çıkılarak Osmanlı'da 18. yüzyıldan itibaren yenileşmenin gerekli olduğu fark edildiği fakat Tanzimat'la birlikte bunun aynı zamanda bir süreç olduğu ve kesintiye uğramaması için sonraki nesillerin bu anlayışla yetiştirilmesi gerektiğinin kavrandığı söylenebilir. Modern eğitim yöntemlerinin tercih edilmeye başlandığı bu süreç içerisinde Tanzimat aydınları da eğitim konusuna hassasiyetle

kafa yorarlar. Rousseau'nun fikirlerinin Tanzimatçılar arasında kabul görmesinin bir nedeni de onun eğitime verdiği önemdir. Rousseau, Osmanlı'da pedagoji alanında yapılan çalışmalar esnasında görüşleri anımsanan bir düşünürdür.

Ebüzziya Tevfik, yazısının iki yerinde Rousseau'nun eğitim anlayışından bahseder. İlk olarak *Emile* isminde, çocuk eğitimi ile ilgili bir kitap yazdığını söyler. “Bu kitâb eyâdî-i erbâb-ı siyâsette dolaşmakta iken terbiye-i etfâle daîr [Emil] nâm şâkird-i mefrûza hitâb sûretinde yazılmış bir kitâb daha te'lif eyledi” (Ocak, 2019, 481). Bu kısımda kitabın çocuk eğitimi hakkındaki vurgusu önemlidir. İkinci olarak ise *Yeni Heloise* isimli romandan bahseder.

Bu kitâbı mütâla'a eden nisvânın 'ale'l-'umûm kalblerinden 'alâmet-i tesîr olarak bir âh-ı cân-güdâz kopmaması nâ-kâbil idi. Çünkü fahş ve rezâletin mertebeleri kusvâya vâsıl olmuş olduğu bir 'asırda kadınlara fezâil-i muhabbet ve 'aşk-ı hakîki ne demek olduğunu bu kitâb telkîn eylemiş idi. Eser o kadar muharrik-i sevda ve o rûtte câlib-i iştihâ bir tarzda yazılmış idi ki her okuyan kadını mukâvemeti nâ-kâbil bir lerze-i 'aşk istîlâ eylerdi. Bu hikâyenin nâmı ise (Noel Eloiz) idi. (Ocak, 2019, 481).

Ebüzziya, *Emile*'in hangi konuda yazıldığını belirtmekte yetinir. *Yeni Heloise* ile ilgili doğrudan fikir beyan etmese de romanın yarattığı etkiye değinir. Roman, çirkinliklerin ve rezillğin doruk noktasına ulaştığı bir çağda kadınlara aşk ve sevginin gerçek anlamını telkin eder. Ebüzziya'nın bu sözlerini yorumlamak gerekirse ilk dikkati çeken toplumu eğiten bir eseri makbul kabul etmesidir. Ebüzziya Tevfik *Yeni Heloise* isimli eseri risalesinde neden vurgulamıştır? Çünkü düşünür, Tanzimat Dönemi'nde Namık Kemal ve Şinasi'nin başını çektiği birinci neslin, sosyal faydayı hedef edinen edebiyat anlayışı altında yetişmiştir. Halka gerçekleri gösteren, onu iyiliğe, doğruluğa ve akılcılığa sevk eden edebiyat anlayışı sosyal faydayı da esas almış olur. Böylelikle halka okuma alışkanlığı kazandırılarak, onun doğru ile yanlış ayırt etmesi sağlanarak cahillikle mücadele edileceğine ve köklü bir yenileşme hareketinin başlayacağına inanılır. Ebüzziya Tevfik, Ziya Paşa, Suavi ve Namık Kemal'i “bu milletin Rousseau'su” (Öztürk, 2001, 57) diye niteler. Ebüzziya Tevfik ile Rousseau'yu aynı çizgide buluşturan bu değerlendirme, Tevfik'in de Rousseau gibi toplum için bir yol gösterici olduğunu vurgular. Rousseau'nun Fransa'da halkı düşünmeye ve sorgulamaya iten rolünü Osmanlı'da da Ebüzziya Tevfik, Ziya Paşa, Suavi ve Namık Kemal üstlenir. Ayrıca Ebüzziya Tevfik ve Namık Kemal, Tanzimat Dönemi'nde kadınların eğitimi konusunda kafa yoran iki aydındır. Tanzimat Dönemi'nde başlayan toplumsal değişim kadınların toplum, aile basın yayın dünyasındaki konumlarının gözden geçirilmesine neden olur. Güven (2001), bu dönemde kadınların da modernleşme hareketinin bir parçası olarak görüldüklerinden, eğitilmiş bir eş ve anne olarak aileye yapacakları katkıdan, eşitlik ve toplumsal haklar konusundaki taleplerinden, bu konudaki önemli düşüncelerinin Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi gibi düşünürler tarafından öne sürüldüğünden bahseder (s. 64-65). Ebüzziya'nın kadınlar konusundaki çabası gerek Namık Kemal'in görüşlerini benimsemesi ile ilişkilendirilebilir. Kadınların eğitimine kafa yorulması 19. yüzyıl için ilerici bir harekettir. Bu hareket bir farkındalığın sonucu olarak gelişmiştir. Kadınlar da toplumun bir parçası olduğuna göre eğitilmiş topluma giden yol onların da eğitilmesinden geçer. Burada kadının aile içerisindeki özellikle

çocuk yetiştirmedeki rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Eğitimli kadın, eğitimli çocuklar yetiştirecektir. Bu anlayışın ve çabanın sonucu olarak Ebuzziya Tevfik'in *İslam Ansiklopesi*'nde, ilk kadın dergisi olan *Terakkî-yi Muhadderât*'ı çıkardığı ve kadınlar için *Takvîm-i Nisâ* isimli bir takvim hazırladığı belirtilir (Ziyad, 18 Ocak 2024). Edebiyat tarihi konusundaki bu ayrıntılar, Ebuzziya'nın kadınların eğitimini önemseydiğini, bu konuda yapılan çalışmalarını desteklediğini ve diğer aydınlarla görüş birliği içinde olduğunu gösterir. Bu nedenlerle de Rousseau'nun *Yeni Heloise* romanını değerlendirirken eserin gerçek sevgi ve aşk konusunda kadınlar için yol gösterici olduğundan bahseder ve edebiyatın eğitici yönüne satır arasında vurgu yapar.

Eğitimle yakından ilişkili bir kavram daha vardır: Ahlak. Bu kavram Tanzimat'ın sosyal fayda ilkesi çerçevesinde sıkça gündeme gelir. Edebiyatın işlevlerinden biri ahlaklı, toplumsal değerler konusunda hassasiyet sahibi, dürüst insanlar yetiştirmektir. Rousseau da ahlak konusunda kafa yormuş bir düşünürdür. Onun bu konudaki düşünceleri Ebuzziya'nın gözünden kaçmaz. Dijon Akademisi 1750 tarihinde genç yetenekleri keşfetmek için bir yarışma düzenler, yarışma kapsamında yanıtlanması istenen soru şudur: "Bilimlerin ve sanatların gelişmesi ahlakın düzelmesine katkı yapmış mıdır?". Rousseau, bu soruya *Bilim ve Sanatlar Üzerine Söylev* isimli eseriyle yanıt verir ve yarışmayı kazanır. Ebuzziya yazısında bu makaleyi tartışır.

Gerek encümenin su'âli ve gerek Ruso'nun nutk yolunda kaleme aldığı makâle Volter'i fevka'l-gâye iğzâb etmişti. Çünkü Ruso nutkunda "üdebâyâ bir hadd ta'yîn edeceğini" beyân etmiş olmasından o güne kadar nâm ve şânı kimsenin ma'lûmu olmayan bir adamın bu derecelerde balâ-pervâz oluşuna karşı ne söyleyeceğini bile şaşırılmış idi. Hatta Volter, o bâbda Didero'ya yazdığı bir mektûbda "bu serseri veya mecnûn herîf kim oluyormuş? Rivâyete göre vaktiyle sa'atçi çırâğı, ve sonraları da uşâklık etmiş bir Cenevre'li imiş. Bu serseri nasıl, ne maksatla ve ne 'akla hizmet ediyor da 'asırlarca tevâli eden tefekkürât ve ikdâmât-ı feylesofânenin vücûda getirdiği binâ-yı ma'ârif ve 'ulûmu tahrîbe cesâret idiyor? Bu sersem haddini bildirmeye hiçbirinin eli varmıyor mu? Bâ-husûs encümenin böyle bir suâl îrâd idişi 'ulûm ve ma'ârif nokta-i nazarında hezeyândan farklı bir şey midir?" demiştir (Ocak, 2019, 477).

Rousseau'nun edebiyatçılara sınırlama getirileceğini söylemesi Voltaire kızdırır ve Diderot'a yazdığı mektupta, onlarca yılın bilgisi, tecrübesi ve emeği ile ortaya çıkan bilimsel gelişmeleri Rousseau'nun ne hakla itibarsızlaştırdığını sorar. Burada Ebuzziya'nın, *Söylev*'den yola çıkarak kullandığı "edebiyatçılara sınırlama" ifadesi şöyle yorumlanabilir. Rousseau, *Söylev*'de sanatın davranış ve eylemlerimize yapay bir anlatım vererek bizi doğallıktan uzaklaştırdığına inanır. Yani bilim ile sanat insanın ruhundaki yaratılıştan gelen erdemleri, güzelliği ve doğallığı gölgelerler. Daha da kötüsü insan bilim ve sanatla gelen ilerlemelere ihtiyaç duyar ve onların olmadığı bir yaşamı düşünemez. "Onlar kadar egemen olmamakla beraber, belki onlardan daha güçlü olan bilim, edebiyat ve sanatlar insanları bağlayan zincirleri çiçekle örter; özgür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları özgürlük duygusunu öldürür" (Rousseau, 2007, 8). Rousseau'nun sanatın ve bilimi sakıncalı görmesi onun bağınaz bir dünya görüşüne sahip olması ile ilişkili

değildir. Düşünürün adı geçen iki alana temkinli yaklaşmasının nedeni, bu alanların insanın var oluşuyla gelen bakış açısını, dünya görüşünü bulandırması ve gerçeği değiştirerek onlardan neredeyse simülasyonlardan oluşan bir dünya yaratmalarındadır. Böylece sanatın ve bilimin dahil olduğu hiçbir husus saf gerçeği gösteremez. Bu da insanlık için sakıncalı bir durumdur. Rousseau sanat kapsamına edebiyatı da alır ve “edebiyatçılar sürüsü” olarak nitelendirdiği yazar ve şairlerin de toplumu ve ahlaki kirlettiğini savunur.

Ama kendilerini beğenmiş bu boş adamlar parlak sözleriyle her tarafa girer çıkarlar; uğursuz paradokslarıyla inancı temelinden yıkar, erdemi kökünden çürütürler; din ve vatan gibi eski sözcüklere dudak bükürler; bütün sanatlarını ve felsefelerini insanların kutsal saydığı her şeyi baltalamaya, kötümeye harcarlar. Bunu erdemden ve imandan nefret ettiklerinden yapmazlar: Bu adamlar herkesin inandığı şeye düşmandırlar. Onları dinsizler arasına katın, hemen kiliseye dua etmeye koşarlar. Ah, bu parlamak hırısı, insana neler yaptırmaz (Rousseau, 2007, 21).

Rousseau'nun bilim ve sanat konusundaki görüşleri pek çok çevrede tepkiyle karşılaşır. Yukarıdaki sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla edebiyatın muhalif, sorgulayan, anlam arayışından beslenen tavrından da rahatsız olduğu görülür. Çünkü sanat dogmatik görüşlerden, sorgulanmaz gerçeklerden değil insan doğasından beslenir. İnsan doğası da hem çelişkilerle dolu hem de değişkendir. Dolayısıyla sanat eserleri de mutlak doğruların kabul görmediği bu tabiatı kavramaya ve yansıtmaya çalışırlar. Fakat bu durum Rousseau nezdinde gerçekliğin gölgelenmesi ve çarpıtılmasıdır. Ebüzzıya bunların dünyadaki ilerlemeci anlayışa ters düştüğünün farkındadır. Fakat belirli dönemlerde edebiyat ve felsefenin aşırılık, aşırılık karşıtlığı, şiddet ve zayıflık eğilimleriyle özdeşleştiğini belirtir (Ocak, 2019, 480). Yani Ebüzzıya, Rousseau'nun edebiyata değil onun yarattığı sivilizasyonlara karşı olduğunu bilir. Bilim ve sanatlar, insan ruhundaki doğallığı, kendiliğinden olan iyilik veya kötülüğü değiştirip onun ortaya çıkmasını engellerler.

Nitekim Rousseau, *Söylev*'in başında “Kendi kendime, benim yaptığım bilimi kötümek değil, erdemli insanlar karşısında erdemi savunmaktır.” (Rousseau, 2007, 5) diyerek amacının, erdemi terk eden insanlara bu kavramı hatırlatmak olduğunu söyler. Dolayısıyla Ebüzzıya'nın “edebiyatçılara sınırlama” ifadesi ile Rousseau'nun bakış açısından; edebiyatın insanların ahlakını yozlaştıran, uçlarda gezen, onları sahte duygu ve düşüncelerle örülü bir dünyaya sürükleyen tarafının törpülenmesi gerektiğinden bahsettiği söylenebilir. Aslında bu görüş de edebiyatı; toplumu eğitmek, bilinçlendirmek, ahlaklı ve erdemli olmak konusunda teşvik etmek amacıyla kullanan Tanzimatçıların görüşleriyle bağdaşır. Yani Rousseau'nun görüşlerinden etkilenen Ebüzzıya'nın, edebiyat toplum için varsa aşırılıktan uzaktır ve anlamlıdır tespitine ulaştığı söylenebilir. Rousseau, 1758'de Dalember'te yazdığı *Tiyatrolara Dair Mektup* isimli yazısında da edebiyatın faydacı yönünü vurgular. Tiyatronun iyi mi kötü mü olduğuna karar verebilmek için onun halk üzerindeki etkilerine bakılmalıdır. Sahne tutkuların ortaya konduğu bir yerdir. Yazar, bazı tutkuların kötülüğünü ortaya koyuyorsa bu kamuoyunun duyarlılığını takip ettiği içindir. İyi bir oyunun ahlak kuralları ile örtüşmesi gerekir. Tiyatro eğer iyi yönetilirse erdemi olumlu veya olumsuz gösterebilir. Lakin şunu unutmamak gerekir; erdem tiyatro sahnesinde güzellenmeden önce de vardı. İnsanı iyiye

yönlendiren güç içindedir (Rousseau, 1968, 17-23). Mektubundan da anlaşılacağı üzere Rousseau tiyatroya temkinli yaklaşır. Çünkü tiyatro da insanların zihinleri bulandırmakla suçladığı sanatlardan biridir. Fakat tiyatro eğer insanı ahlaklı ve güzel olana yönlendirirse faydalı hale gelir. Bu düşünce Şinasi ve Namık Kemal gibi yazarların görüşleriyle örtüşür. Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* başta olmak üzere pek çok oyunda vatan sevgisi, dürüstlük, cesaret gibi kavramları işlediği, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nde çiftlerin birbirlerini görmeden yaptıkları evlilikleri eleştirdiği hatırlanacak olursa tiyatroyu adeta bir okul olarak gören Tanzimatçıların görüşleriyle Rousseau'nun görüşlerinin benzerlik içinde olduğu görülür. Dolayısıyla Rousseau edebiyata değil halka faydası olmayıp onların gerçeklerden uzaklaştıran edebiyata karşıdır.

Ebüzziya risalesinde ahlak ve tiyatro ilişkisi çerçevesinde Rousseau'nun "Büyük şehirler tiyatrolara ve fesâd-ı ahlâka mübtelâ olmuş akvâm-ı hikâye kitâblarına muhtâç bulunuyorlar. Ben zamânımın ahlâkını gördüm de bu mektûbları neşr eyledim. Kâşki bu mektûbları âteşe atmağa mecbûr bulunacağım bir 'asırda yaşamış olsa idim." (Ocak, 2019, 480) sözlerine yer verir. Rousseau büyük şehirleri, ahlak bozukluğunun göstergesi olan hikâye kitapları ve tiyatrolara ihtiyaç duydukları, bir anlamda bunları barındırdıkları için eleştirir. Ebüzziya, düşünürün bu sözleri için yorum yapmaz. Fakat Rousseau'nun Dalember'te yazdığı mektuba bakılacak olursa tiyatroları ahlaki olanı çarpıttıklarında, modaya göre değişen bir ahlak anlayışını benimsediklerinde zararlı bulur. Nitekim Ebüzziya da Rousseau'nun sanat ve edebiyat konusundaki çelişkili görünen düşüncelerini şöyle değerlendirir.

Müşârün-ileyhin kalbi rikkat-âlûd bir nezâket ve efrâd-ı beşer hakkında gâyet vâsi' bir muhabbet ile memlû idi. Mertebe-i mefratada bir kuvve-i muhayyile kendisini tavr-ı zamânın fevkine çıkarır ve ebnâ-yı 'asrına göre hayâl ve belki 'ayn-ı vebâl 'addolunacak sûrette serd-i efkârda bulundururdu. Zekâsı fevka'l-'âde olup fazîlete, hakîkat ve 'adâlete ve hüsn-i etvâr ve ahlâka 'âdetâ'âşık idi. Binâen 'aleyh bu hasâ'il-i 'âliyyenin kavâ'idini kemâl-i belâgatle müdâfa'a eylemiştir. (Ocak, 2019, 485).

Ebüzziya'ya göre Rousseau erdemlere, gerçeğe, adalete, güzelliklere ve ahlaka aşık bir insandır. Bu konudaki düşüncelerini de olgun bir üslupla savunmuştur. Yani bilim ve sanatların ahlaka zarar verdiği konusundaki görüşü onun gericiliğinden değil, erdemli eylemlerin sanatçıların şöhret hırsıyla süslenerek aslından uzak biçimde insanlara sunulmasından kaynaklanır.

Eğitim ve din kavramıyla yakından ilişkili bir diğer konu dindir. Ebüzziya, Rousseau'nun din konusundaki görüşlerine de değinir. Düşünürün din konusundaki görüşleri de onun Tanzimat aydınlanması ile bağlantısının açıklanmasına yardımcı olur.

Rousseau'nun hayatında dinle ilgili ilk çalkantı 16 yaşındayken tanıştığı Madam Warens isimli misyonerin teşvikiyle mezhep değiştirmesidir. Damrosch, onun Torino'daki misafirhanede dokuz gün kalıp eğitim aldıktan ve vaftiz edildikten sonra Katoliklikten Protestanlığa geçtiğini söyler. Rousseau, dini dogmalara karşı her zaman mesafelidir. Bu davranışının temelinde ergenliğe adım atmak üzere olan genç bir insan olarak ailesiz kalması, ne yapacağını bilememesi ve kendisini çaresiz

çıkarm. Örneğın insan mayasındaki iyi olana yönelim gereğı cehennem korkusu olmadan da Tanrı'dan korkar veya erdemli davranışlar gösterir (Rousseau, 20 Ocak 2024). Rousseau'nun görüşlerini adı geçen her iki metin etrafında yorumlamak gerekirse yazarın Tanrı, din ve ahlak kavramlarını kilisenin dayatmaları ve yönlendirmeleri olmadan benimsemek istediğı görülür. Tanrı insanı iyi olarak yaratmıştır ve insanın ruhban sınıfının baskısı altında olmaksızın da iyi ve ahlaklı olana yönelmesi, Tanrı'yı doğallıkla kavraması mümkündür.

Rousseau, *Savoialı Rahip Yardımcısının Düşünce ve Kanılarını Açıklaması* ve *Paris Baş Papazına Mektup* metinlerinde din konusundaki görüşlerini açıklar. Her iki metnin ortak noktası, din adamları eliyle Tanrı ile insan arasına konulan değişmez kurallardır. Bu kurallar aynı zamanda insanın Tanrı'yı içinden geldiğı gibi kavramasının önünde engel olur. Ebüzzıya her iki metinden ve yarattıkları etkiden bahsetmekle birlikte içerikleri hakkında bilgi vermez. Yalnızca onun toplumun farklı kesimlerinden insanların öfkesini çektiğinden bahseder. Ebüzzıya'nın bu metinleri Osmanlı toplumunun din algısı üzerinden yorumlamamasının temel nedeni, Rousseau'nun Hristiyanlık için yaptığı tespitlerin İslamiyet için geçerli olduğunu düşünmemesidir. Yani İslamiyet insanları mutlak kurallar aracılığıyla kısıtlayıp onları doğalcı Tanrı anlayışından uzaklaştıran bir din değildir. Ebüzzıya'nın dinle ilgili bu iki yazının içeriğı üzerinde durmamasının diğere nedeni ise onun özellikle eğitim ve ahlak gibi faydacı kavramlar üzerinde yoğunlaşması ve edebiyatı bu kavramların yayılması için araç olarak görmesidir.

Ebüzzıya'ya göre Rousseau Hristiyanlığın temel prensiplerinden olan teslis inancını aklın esaslarına ve ilahi birliğe dayanarak reddeder. "Ruso [Emil]de ekânîm-i selaseyi berâhîn-i 'akliyye ile red ve vahdâniyet-i ilahıyyeyi isbât eylediğinden ruhân takımı müşârün-ileyhin rafz ve ilhâdına hükmü ile beraber hapsine irâde çıkardılar" (Ocak, 2019, 481). Ebüzzıya'nın *Emil*'e dayandırarak bahsettiğı kısım adı geçen eserde şöyle geçer:

Duyularımız bilgilerimizin ilk araçlarıdır. Maddesel ve algılanabilir varlıklar, haklarında hemen bir sahibi olduğumuz tek varlıklardır. (...) Bizler de ruh, teslis, kişi sözcüklerimizle Tanrı'yı insan biçiminde tasarlayan birer gerçek insanbiçimciyiz [antropomorfist]. (...) Böylece evreni algılanabilir tanrılarla doldurdular. Yıldızların, rüzgârların, dağların, ırmakların, ağaçların, kentlerin hatta evlerin her şeyin ruhu, tanrısı, yaşamı vardı. (...) Hristiyanlığın dogmalarının birçoğu birer giz olduğuna göre, insan aklının bunları anlayabilecek duruma gelmesini beklemek çocuğun yetişkin olmasını beklemek değil, yetişkin olmamasını beklemektir, diye bana karşı çıkılacaktır. Buna ben de insanın yalnızca anlaması değil inanması da olanaksız gizler vardır, bunları çocuklara öğretmekle onlara erkenden yalan söylemeyi öğretmek dışında bir şey kazanıldığını düşünmüyorum diye yanıt veriyorum. (Rousseau, 2022, 352-355).

Rousseau bu alıntıda Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan teslis inancının kökenlerini insanın çevresini algılama çabası ile açıklarken çocuklara ezbere öğretilen bir din bilgisini anlamanın da öğrenmenin de mümkün olmayacağını vurgular. Rousseau'nun buradaki itirazı çocukların henüz sorgulayıp kendi mantıklarını işletemeyecek bir yaşta ezbere öğretilen dinî bilgilerle karşı karşıya kalmalarıdır. Özellikle Tanrı'nın yansımalarının Baba, Oğul ve Kutsal Ruh gibi

belirsiz kavramlarda vücut bulduğu fikri bir çocuk için öyle anlaşılmazdır ki bu durumun çocuğa yalan söylemeyi işaret etmekten farkı yoktur. Yani sorun, açıklanması güç, akılcılıktan uzak dogmatik bilgilerle insanların Tanrı algısının çocukluktan itibaren şekillendirilmesidir. Ebüzzıya, risalesinde bu konuda ayrıntılı yorumlar yapar. Bunun nedeni Rousseau'nun akılcı bir yaklaşımla Hristiyanlığın dogmalarını sorgulamasıdır. Rousseau'nun akılcı yaklaşımının farkında olan Ebüzzıya onun bu bakış açısıyla Hristiyanlığın temel inanışlarından olan teslis inancını eleştirmesinden memnuniyet duyar.

Ebüzzıya risalesinde Rousseau'nun Hristiyanlığa mesafeli duruşunu anlatmaya devam eder. “Hele Ruso her şeyden evvel Hristiyan olmayıp muvahhidir. Ana ise balâda beyân eylediğimiz (Savoalı Râhib) lisânından naklen yazmış olduğu ikrâr-ı din bahsi şâhittir” (Ocak, 2019, 485). Ebüzzıya, sözlerinden de anlaşılacağı gibi Rousseau'nun Tanrı'nın tek ve bir oluşuna işaret eden, İslamiyet'in temel ilkelerinden olan tevhid görüşünü benimsediğini söyler. Bunu Rousseau'nun yazılarıyla destekler. *Savoialı Rahip Yardımcısının Düşünce ve Kanılarını Açıklaması* isimli metinde Tanrı'nın bazı özellikleri vurgulanır. “(...) Tanrı'nın evreni ve var olan her şeyi oluşturduğunu, her şeyi yaptığını, her şeyi düzenlediğini biliyorum. Tanrı ilksiz ve sonsuzdur, kuşkusuz” (Rousseau, 2022, 398). Düşünürün pek çok eserinde Hristiyanlığa, özellikle ruhban sınıfının koyduğu kurallara yönelik temkinli tavrı, isimleri geçen eserlerindeki ifadeleri; Ebüzzıya'nın, Rousseau'nun Hristiyan olmadığı ve tevhid görüşünü benimsediği çıkarımını yapmasına neden olur.

Din kavramı altında ele alınacak son olay Rousseau ile Therese'nin evliliğidir. Bu evliliğin olma biçimi toplumsal kuralların dışındadır fakat Ebüzzıya bu davranışıyla düşünürün medeni nikah konusunda topluma öncülük ettiğini söyler.

Vâkı‘an o ‘asrın kânûnu hükmünce bir adam bir kiliseye mürâca‘ât edip de nikâhını âyîn-i ‘İsevî üzere ‘akd ettirmesse halk zevcesini (kapatma) hükmünde telakkî eyler idi. Ruso ise kiliseden matrûd ve ta‘bîr-i âhirle ebâtîl-i ruhbanîyye ‘indlerinde merdûd olanlara ahkâm-ı ‘adâletin bîgâne olamayacağını isbât için i‘tikâd-ı ‘âmmeye asla ‘itibâr etmeyerek ‘akd edeceği (Terez Levaser) iki şâhidin huzûruna ikâme ile kendisini zevceliğe kabûl ettiğine dâ‘ir kasem eylediği gibi kız dahî Ruso‘yu zevc edindiğini kasemle ikrâr eylediğinden nikâh-ı ehl-i İslâm gibi izdivâcları ini‘kâd eyledi, ki Ruso bu hareket-i cür‘etkârânesiyle mu‘ahharan Avrupa‘da zuhûr eden ve el-yevm ekseriyet ‘inde düstûrül-‘amel olan (Marya Jesol) yani nikâh-ı medeniyye vaz‘-ı esâs eylemiş oldu. (Ocak, 2019, 484).

Rousseau'nun Therese ile yaptığı evlilik kilisenin onayından geçmemiştir. Damrosch (2017), bunun iki nedeninden bahseder. Katolikler ile Protestanlar arasındaki evlilikler yasal olarak Fransa'da hükümsüzdür. Ayrıca takma adlar kullanarak evlenmek yasaktır. Fakat Rousseau gerçek ismini kullanarak evlenmeye kalkarsa onu koruyup kollayan Conti Prensi'nin emirlerine karşı gelmiş olacaktır. Rousseau bu nedenle yörenin belediye başkanı ve bir dostunu akşam yemeğine davet eder ve Therese ile doğaçlama ettikleri yeminlerin ardından evlenirler (Damrosch, 2017, 462). Ebüzzıya içinse Rousseau'nun bu davranışı üç nedenle anlamlıdır. Kilisenin koyduğu kuralları umursamamış ve ruhban sınıfına karşı bir meydan okuma gerçekleştirmiştir, ikinci olarak ise şahitlerin huzurunda kılınan nikahı İslami

kurallara uygun yapılan dini nikaha benzetmiş ve anlamlı bulmuştur, son olarak ise belediye başkanının tanıklık ettiği bir töreni medeni nikahın ilk adımları olarak görmüştür. Tüm bu nedenlerden dolayı da Rousseau'nun bu tavrını cesur bulur.

Ebüzziya Tefvik'in risalesinde eğitim konusu öne çıkar. Eğitim konusu içerisinde de özellikle kadınların ve çocukların eğitimi vurgulanır. Tanzimat aydınlarının bu konuda kendilerini Rousseau ile fikir birliği içinde görmelerinin nedeni, modern ve Batılı bir eğitim anlayışının ülke için faydalarının farkında olmasıyla açıklanabilir. Onlar Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel buhranın eğitimle aşılabacağına inanıyorlardı. Tanzimat neslinin edebiyat, gazete gibi araçları halkın bilinçlendirilmesinde kullanan anlayışın da etkileri büyüktü. Bu nedenle gerek Rousseau'nun çocukların eğitimi üzerine yazdığı *Emile* eserinin etkileri gerekse farklı eserlerinde dillendirdiği eğitim hakkındaki değerlendirmelerinin yansımaları Ebüzziya'nın risalesinde yer alır.

Rousseau ahlak kavramından ise doğalcı anlayış çerçevesinde bahseder. Bilim ve sanatlar insanın ahlakını bozar, çünkü insanda yaratılıştan gelen erdem ve iyiliği bilim ve sanatların beklentileri dahilinde şekillenen yapay kalıplara sıkıştırırlar. Böylelikle insanın doğuştan getirdiği idrak kabiliyeti bilim ve sanatın müdahalesiyle bozulur. İnsan bu iki alanla ilişki içinde olduğu sürece davranışları ve düşünceleri gerçeklikten kopar. Rousseau bu nedenle edebiyata temkinli yaklaşır. Fakat insanı erdeme, iyiliğe, ahlaka yönlendirecek bir edebiyat elbette desteklenebilir. Düşünürün sanatı -daha da özele indirgeyecek olursak edebiyatı-faydacı bir bakış açısıyla ele alması edebiyattan sosyal fayda bekleyen Osmanlı aydınlarının Rousseau ile zihinsel bir akrabalık kurmasına neden olur.

Rousseau din kavramını değerlendirirken Tanrı ile insan arasında engel olduğunu düşündüğü katı dini kuralları eleştirir. İnsanın Tanrı'yla kurduğu ilişki değerlidir fakat ruhban sınıfının bu ilişkiyi kendi dogmaları ve buyruklarıyla gölgelemesi, insanların dini inançlarına değer biçmeleri sakıncalıdır. Çünkü bu anlayış dini, kilisenin tekeline bırakmak anlamına gelir. Oysa insanlarda doğuştan gelen Tanrı'ya inanma, sığınma, iyiliğe ve erdeme yönelme dinin biçimci kurallarına sıkıştırılamaz. Bu nedenle Rousseau'nun doğalcı yaklaşımı din konusundaki değerlendirmelerinde de görülür. Ebüzziya ise özellikle din ve ahlak başlıklarında bu görüşlerin gerekçelerini sorgulamaz, onun din adamlarına yönelik eleştirilerini irdelenmez. Fakat Rousseau'nun topluma hizmet edecek bir edebiyat anlayışına daha ılımlı bakmasını, erdem ve ahlak gibi kavramların onun için öncelik olmasını, Hristiyanlığın dogma haline gelmiş kurallarını eleştirmesini vurgular ve bu bakış açısıyla Tanzimat aydınlanması arasında ilişki kurar. Tanzimat aydınları da yeni toplumu tasarlarırken erkekler gibi kadınların da eğitimden faydalanabildiği, "müşavere" ederek doğruları bulabildiği, eşitliğin ve doğal hakların yasalarla korunduğu bir yönetim biçimi hayal ederler. Edebiyatın da toplumu bilinçlendirerek bu yönetim biçimine destek olması gerekir. Bir yandan da eğitimin ve edebiyatın ahlaklı ve eğitilmiş toplumun ortaya çıkmasına destek olması gerekir. Çünkü Osmanlı'nın içinde bulunduğu çıkmazdan ancak böyle kurtulması mümkün olacaktır.

2. Doğa Durumu ve Eşitlik

Doğa durumu, felsefe alanında çeşitli filozoflar tarafından tartışılan kavramlardan biridir. Gökberk, bu kavramı Sofistlerden yola çıkarak açıklar. İnsanın insan olmasından dolayı doğuştan getirdiği ve değişmez olan haklar vardır. İnsanın koymuş olduğu kurallar ile doğa tarafından konulmuş yasalar arasında bir karşıtlık bulunur ve bu karşıtlıkta insanın yaptığı yasalar veya hukuk güçsüzdür (Gökberk, 1961, 45-46). Rousseau ise bu kavramdan çeşitli eserlerinde, farklı yönleriyle bahseder. *Söylev*'de Bizans, Roma, Antik Yunan ve Mısır'dan yola çıkarak doğal durumu; adı geçen uygarlıkların bilim, sanat ve felsefeyle tanışmadan önceki dönemleri ile ilişkilendirir. Bilim, sanat ve felsefe bu toplumların yaşantılarına dahil olunca ahlaki çözülme de başlamıştır. (Rousseau 2007, 11-12). Yani doğal durum, ahlak kavramı üzerinden Antik dönemdeki uygarlıkların koşullarına işaret eder. Sanatın insanların davranışları üzerinde bu denli etkili olmadığı dönemi de doğal bulur. “Sanatın davranış ve eylemlerimizi henüz kalıplara sokmamış ve duygularımıza yapma bir anlatım vermemiş olduğu zamanlar, âdetlerimiz kaba ama doğaldı” (Rousseau, 2007, 9). 1754'te yayımlanan *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde ise doğa durumundan yola çıkarak insanlar arasındaki eşitsizliği açıklar. Gökberk, Rousseau'nun bu eserini yorumlarken doğada, evi, işi olmayan, dostluğu bilmeyen, ormanın kendisine sunduğu nimetlerden faydalanan ilk insanın, tarımın başlaması ve mülkiyet kavramının ortaya çıkmasıyla bu düzeninin bozulduğundan bahseder. Böylelikle devletler ortaya çıkmış, doğa yasaları ortadan kalkmış ve eşitsizlik baş göstermiştir. Ne var ki Rousseau başlangıçtaki doğa durumuna dönmek gibi bir hayalin peşinde koşmaz, o herkesin eşitliğine dayanan ve herkese doğal haklarının korunmasını garanti eden bir yaşam biçimini arzular (Gökberk, 1961, 384-385). Rousseau eşitlik kavramını; Ebüzzıya'nın da risalesinde üzerinde durduğu eseri *Toplum Sözleşmesi*'nde devletin yönetim esaslarından biri olarak tartışmaya devam eder. *Toplum Sözleşmesi* 1762'de yayımlanır. Rousseau eserin temel meselesini şu sözlerle anlatır:

Üyelerinden her birinin canını, malını bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun. İşte toplum sözleşmesinin çözüm yolunu bulduğu ana sorun budur (Rousseau, 2017, 14).

Toplum Sözleşmesi, hem eşitlik hem de bu eşitliğin nasıl sağlanacağı konusuna kafa yorduğu için her iki kavrama da açıklık getirir. “1759 senesinde [Kontra sosyal] ya'ni şerâit-i ictimâ' unvânıyla bir kitâb neşr ederek, heyet-i ictimâ' iye yi bir kâ'ide-i tabi' iye üzere teşkil etmeyi tavsiye ve beyne'n-nâss müsâvât-ı mutlâkayı esâs-ı ictimâ' olarak irâe eyledi. (Ocak, 2019, 481). Toplumun temel ilkesi olan mutlak eşitliği sağlamanın yolu doğal ilkeye uymaktan geçer. Ebüzzıya'nın bu sözleri yukarıda bahsedildiği gibi düşünürün başlangıçtaki doğa durumuna ulaşılmasını değil herkesin doğal haklarının korunması sonucunda kendiliğinden mutlak eşitliğin sağlanacağı bir toplum düzenini hedeflediğini gösterir. Padişahın haklarının kısıtlanması, insanlara verilen hakların genişletilmesi ve ülkeyi ilgilendiren kararların istişare usulüyle alınması Osmanlı aydınlarının temel amacıydı. Dolayısıyla Rousseau'nun eşitlikçi söylemi Osmanlı aydınları için teşvik edici olmuştur.

Ebüzziya risalesinde, doğa durumu ve eşitliğin işlendiği eserleri yorumlayıp analiz etmez. Çoğunlukla haklarında birkaç cümlelik bilgi vermekle yetinir. Doğa durumu çerçevesinde diğerlerine göre daha derinlikli tartıştığı konu edebiyatın işlevidir.

O vakte kadar gelen üdebâkemâl-i cehd ile tecâvüzât-ı ruhânîyeye bir sedd çekmeye muvaffak olduğu gibi Ruso dahi üdebâyâ bir hadd ta'yîni iddi'âsına kıyâm eylemiş idi. Ruso yazılan şeylerde şu'unât-ı kevniyenin vukû'u gibi, yani ifrât veya tefrît ile mâhiyyet-i asliyyesi değiştirilmeksizin ve hissiyât-ı kalbiyyeye müte'allik hâlâtın dahi hakîkate muvâfık ve mübâlağâtan 'ârî'bir sûrette tasvîr edilmesini tervîc etmek istiyordu. Çünkü müşârün-ileyhin ictihâdına göre 'akâid-i dîniyye dinilen ruhânîyâta istinâden yazılan âsâr 'ukûl-i za'îfe erbâbını bir takım türrehâta i'tikâd ettirmekte ve felsefeye istinâden yazılan âsâr-ı 'ukûl-i zâ'îfe erbâbını bir takım türrehâta i'tikâd ettirmekte ve felsefeye istinâden neşr olunan şeyler dahi insânı, gavr ve hakîkatine vusûl yıllarca tetebbu'a mütevakıf bir takım 'ulûm ile iştigâle ve bu iştigâl ise zihn ve fikri işkâle düşürdüğünden her ikisi dahi netice-i vâhîdeye münceer olmakta idi. (Ocak, 2019, 478).

Ebüzziya, Rousseau'nun edebiyatçılara sınırlama getirmek istemesinin nedenlerini yukarıdaki sözleriyle açıklar. Rousseau, ahlak bahsinde açıklandığı üzere edebiyatçılara sınırlama getirmek meselesi hakkındaki görüşlerini *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* isimli eserinde anlatmıştır. Ebüzziya da Rousseau'nun görüşlerini yorumlarken filozofun bakış açısı üzerinden ilerler. Rousseau'nun isteği; edebiyat eserlerinin olanı değiştirmeden, aşırılık ve eksikliklerden uzak biçimde, kalpteki durumları gerçeğe uygun biçimde açıklamalarıdır. Rousseau, eserlerde bunu göremediği için edebiyatçılara sınırlama getirilmesini ister. Ebüzziya burada açıkça "doğa durumu" ifadesini kullanmaz fakat kalpteki durumların hakikate uygun biçimde açıklanmaları gereği ifadesi doğa durumu ile ilişkilendirilebilir. Ebüzziya, Rousseau'nun dini ve felsefi eserlere yaklaşımını değerlendirir. Dini inançlara dayalı eserler, zayıf akılları çeşitli sapkınlıklara yönlendirebilirken, felsefi eserler de insanları gerçeğe ulaşmaları gereken zamanı bilim dallarıyla meşgul ederler. Bu durumun sakıncası gerçeğin gölgede bırakılarak insanların zihinlerinin ve kalplerinin gerçekten uzak birtakım duygu ve düşüncelerle doldurulmasıdır.

Rousseau'nun vurguladığı, edebiyatın gerçeğe uygun olması gerektiği fikrine itiraz etmeyen Ebüzziya'nın bu tavrı Tanzimat edebiyatı ile ilişkilendirilebilir mi? Romantik özelliklerin ağır bastığı, tesadüflerin, abartılı iyi kötü zıtlıklarının, öfke, sevinç, heyecan, tutku gibi yoğun duygu patlamalarının görüldüğü Tanzimat metinleri bu gerçekçilik anlayışına uygun mudur? Birbiriyle bağlantılı bu soruları iki etkeni dikkate alarak yanıtlamak gerekir. Bunlardan ilki; Tanzimatçıların gerçekçilik anlayışını açıklarken Divan edebiyatını ve halk edebiyatını dikkate almak gerekliliği, ikincisi ise, Rousseau'nun romantizm üzerindeki etkileridir. Ebüzziya'nın görüşlerini yakından takip ettiği ve benimsediği Namık Kemal, *Celaleddin Harzemşah*'ın önsözünde, geleneksel metinler ile ilgili şunları söyler:

Halbuki bizim hikâyeler tılsım ile define bulmak, bir yerde denize batıp sonra müellifin hokkasından çıkmak, âh ile yanmak, külüng ile dağ yarmak gibi bütün bütün tabiat ve hakikatin haricinde birer mevzua müstenid ve sûret-i tasvîr-i

ahlâk ve tafsîl-i âdât ve teşrîh-i hissiyât gibi şerâit-i âdâbın kâffesinden mahrum olduğu için roman değil, koca karı masalı nev'indedir (Kemal, 2008, 158).

Namık Kemal'e göre geleneksel metinler, doğanın ve gerçeğin dışındaki konulara dayalı olmakla beraber ahlakı anlatmaktan, adetlerin ayrıntılarını vermektten, duyguları sergilemekten uzak oldukları için kocakarı masalına benzerler. Namık Kemal söz edilen metinleri gerçeğe aykırı oldukları ve olanı yansıtmadıkları için beğenmez. Divan şiirini de benzer bir anlayışla eleştirir: "Divanlarımızdan biri mütalâa olunurken insan, (...) boyu serviden uzun, beli kıldan ince ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı maşukalarla mâl-â-mâl göreceğinden devler, gulyabaniler âleminde zanneder... (Kemal, 2008, 154). Divan şiirindeki sevgililer, tıpkı halk hikayelerindeki gibi gerçeklikten ve doğal olan uzaktır. Namık Kemal'in eleştirilerinde net biçimde ortaya konan geleneksel edebiyat eleştirisi Tanzimat edebiyatçılarının pek çoğunun da benimsediği bir görüştür ve aslında Rousseau'nun doğa durumu ve gerçeklik anlayışıyla uyum içindedir. Yaşamın içerisindeki olayları ve duyguları abartmadan, değiştirmeden ve oldukları haliyle anlatmak yeni edebiyat anlayışının temelini oluşturur.

Rousseau'nun özellikle uygarlık doğa ikiliğinin romantizmin etkili bir sanat haline akımı gelmesinde rolü büyüktür. "Jean-Jacques Rousseau'dan Victor Hugo'ya Fransa'da Romantizm" isimli yazıda Rousseau'nun sanayileşme ile yozlaşan toplumları eleştirmesi, bunun karşısında doğal olanı savunması, kendisinin eğitim görmeden gezdiği ve doğayla yakın ilişkisini koruduğu bir yaşam sürmesi, modern bireyin karşısında "soylu vahşi" dediği ilkel ve erdemli insanı yüceltmesi, bu tavrının oryantalist anlayışı pekiştirmesi, Batı'nın, Hint, Arap, Türk gibi farklı toplumların kültürlerini eserlerde işlemeye başlaması gibi etkenler Rousseau'nun, romantizmin ortaya çıkmasındaki kuvvetli etkilerini gösterir (Aksakal, 25.01.2004). Bu etkilerin neredeyse tamamını Namık Kemal, Abdülhak Hâmid Tarhan, Recaizâde Mahmut Ekrem gibi pek çok edebiyatçının eserlerinde görmek mümkündür. Yani, Tanzimat edebiyatçıları halk edebiyatı ve Divan edebiyatını gerçekçilik, aslonana uygunluk açısından yetersiz bulurlar. Bunu karşısına hayal dünyasıyla, diliyle, işleviyle farklı bir edebiyat anlayışı koyarlar. Bu edebiyat anlayışı ağırlıklı olarak romantiktir. Romantizme ilişkin unsurları gerçekçiliği zedeleyen edebiyat anlayışın parçası olarak görmezler. Çünkü onların gerçekçilik anlayışı 19. yüzyıldan önceki anlayışlardan farklıdır ve Rousseau'nun başını çektiği doğaya uygunluk yaklaşımıyla örtüşür.

Ebuzziya, Rosusseau'nun 1752'de bestelediği *Köy Falcısı* isimli operasından bahsederken eserdeki genç kızların insandaki doğal eğilimi ortaya çıkardığından bahseder.

Alp dağlarındaki çobanların dağı bir makâm ve sâfi bir lisân ile şarkı söylemeleri ve onbeşer onaltışar yaşında iki kızın âvâze-i 'aşkı hem-ân âvâze-i vicdân diye hükm olunabilecek bir hâlisatla müsâmi'-i hüzzâra 'aks ettirmesi insânın kalbini teshîr ve pîş-nazarında fitrat-ı evveliyi tasvîr eyler idi. (Ocak, 2019, 478).

Ebuzziya bu sözlerinde hem tabiatın saflığına hem de on beş on altı yaşlarındaki iki genç kızın sesinin doğallığına ve bunun insanların kalplerinde bıraktığı etkiye değinir. Kır yaşamı ile ilişkili ifadelerle yer vermesi, genç kızların

seslerini vicdanın sesiyle özdeşleştirip insanın doğal eğilimi ile açıklaması hem romantizme hem de insanın medeniyetle tanışmadan önceki haline yani doğal duruma işaret eder.

Ebüzziya, risalesinde Rousseau'nun ölümünden sonra 1782 yılında yayımlanan eseri *İtirafklar*'a da değinir.

Ruso bu kitâbında mücerred her hâli hakkı üzere beyân maksadıyla hırsızlığa varıncaya kadar irtikâb eylediği ve yâhûd etmek istediği kâffe-i kabâyihini meydâna koymuş ve hatta mukaddimesinde divân-ı mahşere varup da a'mâline dâ'ir bir hitâb-ı 'izzete mazhar olunca cevâben o kitâbını 'arz etmek isteyeceğini beyân etmiştir. (Ocak, 2019, 483).

Ebüzziya *İtirafklar*'dan bahsederken açık biçimde doğal durumdan söz etmez. Fakat onunla ilişkilendirilebilecek suç kavramına değinir. Rousseau adı geçen otobiyografik eserinde suç olarak kabul edilen veya standart dışı görülen davranışları psikolojik bir bakış açısıyla değerlendirir ve açık yüreklilikle anlatır. Ebüzziya'nın yukarıdaki sözlerinde kastettiği suç hırsızlıktır. Rousseau, ustasının yanında çalışan bir kalfanın bahçesinden kuşkonmaz çalar. Daha sonra da ustasının kilerinden elma ve kilitli bölmesinden gözüne kestirdiklerini aşırır. Bazen yakalanıp dayak yer fakat bu, onun için caydırıcı değil aksine teşvik edici olur. Rousseau bu eylemleri üzerine kendisiyle ilgili çıkarımlar yapar. Kendisini kuşkonmaz çalması için zorlayan kalfayı şikâyet etse, kimse ona inanmayacak, her meslekte olduğu gibi kuvvetli olan zayıfı yenecektir. O, saf zevklerin peşindedir. Hiçbir zaman maddi değeri yüksek şeyler çalmaya yönelmez. Para, onun bu saf zevklerini zehirleyecektir. Rousseau ise çalma eyleminin kendisinden hoşlanır (Rousseau, 1991, 46-51). Ebüzziya, Rousseau'nun açık yürekliliğinden etkilenir. Kitap, onun dünyadaki eylemlerinin toplamıdır. Rousseau, ahirette kendisine bir soru sorulduğunda bu kitabını sunacaktır. Çünkü *İtirafklar*'da sadece olayların kendisi değil arka planlarındaki psikolojik süreç de yer alır. Nitekim Rousseau *İtirafklar*'a şu cümleyle başlar: “Öyle bir iş tasarlıyorum ki şimdiye kadar ne eşi görülmüştür ne kimse onu bu şekilde gerçekleştirmeyi aklından geçirecektir. Benzerlerime, tabiatın bütün gerçeği içinde bir insan göstermek istiyorum, bu insan da ben kendim olacağım” (Rousseau, 1991, 3). Düşünür insan ruhunun arzularını, eğilimlerini tüm yönleriyle, onları örtmeden, değiştirmeden gerçekçi bir şekilde görmek ve anlatmak ister. İnsan ruhunun doğallığına çeşitli gerekçelerle müdahale edilmediği için Ebüzziya'nın risalesindeki *İtirafklar* ile ilgili bu kısım doğal durumla ilişkilendirilebilir. Öte yandan, insan ruhunu tüm çıplaklığı ile betimleyen bu anlayışın romantizmle bağlantısı da söz konusudur. Bireysel romantizmin insanın içinden gelen tüm duyguları coşkulu bir şekilde konu edinen, dünyayı bu duyguların ardından ve bu duyguların yarattığı izlenimler aracılığıyla algılayan tavrı *İtirafklar*'da da vardır. “İtirafklar, her türlü ön belirlenmişliğin uzağında, hür bir şekilde kaleme alındığı için akıllı, şüpheli, kararsız, romantik, âşık, idealist, çok kez aşırın duyarlı, maceraperest, hayalperest Rousseau'nun ta kendisidir” (Feyzioğlu, 2022, 26). Rousseau'nun romantik mizacı ve insanı doğal hali içerisinde gösterme arzusu, özel olarak Ebüzziya'nın, genel olarak ise Tanzimat anlayışının romantizm üzerinden filozofla kurduğu bağlantıyı açıklar.

Ebüzziya'nın risalesinde ağırlıklı olarak doğa durumu işlenmiştir. Çünkü doğa durumu, çoğunlukla toplumsal göndermeleri barındıran bir kavram olmakla beraber bireysel romantizmden beslenen tarafı da vardır. Ebüzziya risalesinde, bu kavramı felsefi olarak açıklayıp anlatmaz. Ebüzziya'nın bu kavrama yaklaşımı insanların doğal haklarının korunması ve edebiyatın işlevi üzerinedir. Doğal hakların korunmasına verilen önem, Osmanlı aydınlarının meşrutiyetin yeni bir yönetim biçimi olarak kabul edilmesi gerektiği görüşüyle ilişkilendirilebilir. Çünkü meşrutiyetle kişi hak ve özgürlüklerine yönelik bir iyileştirmeyle birlikte padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasından bahsedilir. Ebüzziya'nın doğa durumunu söz konusu etmesinin ikinci nedeni ise edebiyatın işlevidir. Aslında Ebüzziya'nın yayıncı kimliği nedeniyle bu konu risalede eğitim, ahlak gibi pek çok farklı konu etrafında tartışılmıştır. Doğa durumu bahsinde ise edebiyatın "kalplerdeki durumu" anlatması gerektiğinden bahsedilir. Yani edebiyat gerçeği gölgelememeli aksine gereçeğe uygun olmalıdır. Tanzimatçıların gerçeklik vurgusu ise geleneksel edebiyat anlayışından sıyrılma isteği ile ilişkilendirilebilir. Divan ve halk edebiyatlarının yerine Batı'dan alınmış yeni bir edebiyat anlayışı koymak isterler. Bu edebiyat da kocakarı masallarından, halk söylencelerinden, efsanelerden uzaktır, hayatın kendisini veya olması mümkün olayları konu edinir. Romantiktir fakat akılla çelişmez.

Ebüzziya doğa durumundan yola çıkarak eşitlik kavramına da değinir. Rousseau'nun *Bilim ve Sanatlar Üzerine Söylev ve İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine* isimli kitapları temel alınarak eşitlik kavramına göndermelerle yapılır. Eşitlik kavramı bir önceki paragrafta bahsedildiği üzere doğal haklara uygun biçimde düzenlenmiş yönetim biçimiyle ilişkilidir. Eşitlik ilkesini gözeten bir yönetim biçimi Tanzimat aydınlarının hedefidir. Feyzioğlu, aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu Yeni Osmanlıların Batılılaşma tezinin eşitlik, hak, özgürlük kavramlarından beslendiğini söyler. Bu kavramlara kaynaklık eden olay Fransız İhtilali, düşünce ise idealizmdir. Tüm bu kavramlar ve Fransız İhtilali'ni kapsayan tarihsel süreç dikkate alındığında Fransız romantizminin Osmanlı siyasal fikir hayatını ciddi anlamda etkilediğini söylemek mümkündür (Feyzioğlu, 2022, 191). Ebüzziya hem Tanzimat aydınlanmasının eşitlikçi ve özgürlükçü yaklaşımıyla bağlantılı olduğu için doğa durumunu, eşitliği benimser hem de edebiyatçı kimliği ile doğa durumu ile edebiyat arasındaki ilişkiyi açıklar. Bu bağlantılar kapsamında Ebüzziya'nın özellikle gerçekçi bir edebiyat anlayışının inşa edilmesi üzerinde ağırlıklı olarak durduğu görülür. Kendisinin edebiyatçı kimliği, edebiyatı halkı bilinçlendirmek için bir araç olarak gören Tanzimat neslinin görüşleriyle yetişmesi onun yeni bir edebiyat anlayışının kurulmasında üstlendiği bu rolü açıklar.

Sonuç

18. yüzyılın önemli düşünürlerinden Jean Jacques Rousseau Tanzimat aydınlanmasını şekillendiren isimlerden biridir. Özellikle eğitim, din, ahlak, eşitlik ve sanatlar konusunda söyledikleriyle dönemin aydınlarına yol gösterir. Tanzimat aydınları, çağdaş düşüncenin ilkelerini gazete, roman, tiyatro gibi farklı türdeki eserler aracılığıyla halka ulaştırmayı amaç edinmekle birlikte bu ilkelerin önemini kavramış ve yeni insan tipinden meydana gelen bir toplumun oluşmasını da arzularlar. İşte Rousseau'nun görüşleri tam da bu noktada çağdaş anlayışın oluşması

konusunda katkı sağlar. Türk edebiyatında yayıncı kimliği ile öne çıkan Ebüzzıya Tevfik, yayımcısı olduğu *Mecmua-i Ebüzzıya* dergisinde ve *Kitâbhâne-i Meşâhir* isimli seride Rousseau ile ilgili yazılara ve tercümelere yer verir. *Kitâbhâne-i Meşâhir* serisinin 11. kitabı olan *Jan Jak Ruso* isimli risale de aynı çabanın ürünüdür.

Jan Jak Ruso isimli risale, iki başlık altında değerlendirilebilir. İlki, Rousseau'nun çocukluğu, gençliği ve özel yaşamına ilişkin biyografik bilgiler, ikincisi ise eserleri ve eserlerine yönelik yapılan değerlendirmelerdir. Bu çalışmada Ebüzzıya'nın Rousseau'nun eserleri hakkında yaptığı değerlendirmelerden yola çıkılmış, bunlar yorumlanırken karşılaştırmalı ve analizi bir bakış açısı benimsenmiş, gerektiğinde Rousseau hakkındaki biyografik bilgilere başvurulmuştur. Böylelikle Rousseau ve Tanzimat aydınlanması arasındaki bağlantının Ebüzzıya'nın risalesinden yola çıkılarak net biçimde ortaya konması hedeflenmiştir.

Ebüzzıya, Rousseau'nun hayatını anlatırken belirli kavramları vurgular. Bunlar; eğitim, din, ahlak, eşitlik, bilim ve sanatlardır. Bu kavramlar doğrudan Tanzimat aydınlanması ile ilişkilidir. Kadınların eğitim almasının gerekliliği, çocukların modern bir eğitim anlayışı doğrultusunda eğitilmesi, bozulmamış, saf ahlak anlayışının edebi eserlerde de gözetilmesi fikirleri Tanzimat idealinin temellerini oluşturur. Ebüzzıya, Rousseau'nun ruhban sınıfının dayatmalarına boyun eğmemesine hayranlık duyar. Tanrı'nın istediği yaşam biçimini ve eylemleri Hristiyan din adamlarının tekelinden çıkarmasını takdir eder.

Rousseau'nun, bilim ve sanatların ahlakı bozduğu konusunda görüşleri ilk bakışta Tanzimat zihniyetiyle örtüşmez. Fakat Rousseau'nun sanat eserlerinin doğal ve gerçek olanı gölgelediği fikri, Tanzimat'ın gerçekçilik anlayışı ve edebiyatın sosyal fayda işlevi ile bağdaştırılabilir. Ayrıca Rousseau'nun doğadan ilham alan anlayışı 19. yüzyılın romantik bakış açısıyla paralellik gösterir. Filozofun doğa durumundan yola çıkarak insanların eşit haklara sahip olduğu bir yönetim biçimini arzulaması da Tanzimatçıların meşrutiyet ideali fikrinin temellerini oluşturur. Jean Jacques Rousseau, gerek sanat gerekse siyaset ve toplum düzeni konusundaki görüşleriyle Tanzimat aydınlarını etkilemiş bir düşünürdür. Onun 19. yüzyıldaki etkileri, çeviriler ve hakkında yazılanlar aracılığıyla takip edilebilir.

Kaynakça

Ağır, Rahime. (2017). *Jean Jacques Rousseau'nun Toplum ve Devlet Anlayışının Türk Düşüncesine Tesiri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Aksakal, Hasan. "Jean-Jacques Rousseau'dan Victor Hugo'ya Fransa'da Romantizm". *Ekdergi*. 25.01.2024.

<https://www.ekdergi.com/jean-jacques-rousseau-dan-victor-hugoya-fransada-romantizm/>

- Arslan, Mehmet - Ayadın Cebe, Günil Özlem. "Ebüzziya Tevfik". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 21 Ocak 2024. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ebuzziya-tevfik>
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY Yayınları, 2002.
- Canelli, Mustafa. *Ebüzzıya Tefvik Bey Hayatı, Fikrî ve Edebî Şahsiyeti ile Şinâsi, Ziyâ Paşa, Nâmık Kemâl ve Ahmed Midhat Efendi Hakkındaki Görüşleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Damrosch, Leo. *Jean Jacques Rousseau*. çev. Özge Özköprülü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Ebüzzıya, Ziyad. "Ebüzziyâ Mehmed Tefvik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebuzziya-mehmed-tevfik>
- Feyzioğlu, Fatma Şeniz. *XIX. asır Türk edebiyatında Jean Jacques Rousseau..* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022.
- Gür, Âlim. *Ebüzzıya Tefvik'in Hayatı, Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990.
- Güven, İsmail. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadın Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitimine Bakışları)". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 34/1, (2001), 61-70.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.
- Kemal, Namık. "Mukaddeme-i Celal". *Yeni Türk Edebiyatında Önsözler*. ed. Hakan. Sazyek – Esra Sazyek. 153-185. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Ocak, Bekir. "Ebüzziya Tefvik'in Jean Jacques Rousseau'nun Tercüme-i Hâli". *Journal of Turkish Language and Literature*, 5/3, (2019), 471-487.
- Önuçar, Mehmet. *Mecmâua-i Ebuzziya'da Rousseau Tercümeleri (1880-1912)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Öztürk, Nurettin. "Aydınlanma Hareketi ve Yeni Türk Edebiyatı". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9, (2001), 45-58.
- Rousseau, Jean Jacques. *Bilim ve Sanatlar Üzerine Söylev*. çev. Sabahattin Eyüboğlu . İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

- Rousseau, Jean Jacques. *Emile*. çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Rousseau, Jean Jacques. *İtirafıar*. 1. Cilt. çev. Reşat Nuri Güntekin. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Rousseau, Jean Jacques. "Lettre a Mgr de Beaumont Archêque de Paris". *Wayback Machine*. Erişim 20 Ocak 2024
<https://web.archive.org/web/20070710115036/http://alain-leger.mageos.com/docs/Rousseau.pdf>
- Rousseau, Jean Jacques. *Politics and the Arts: Letter To M. D'Alembert On the Theratre*. çev. Alan Bloom. New York: Cornell University Press, 1968.
- Rousseau, Jean Jacques. *Toplum Sözleşmesi*. çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.